

Boekbesprekingen

KLEINE LANDEN IN CRISISTIJD. Van Oslotaten tot Benelux, 1930–1940. Van Roon, Ger. Amsterdam—Brussel, Elsevier, 1985, 522 blz.

Historicus Van Roon belicht om te beginnen de eerste aanzetten tot (economische) samenwerking in het noord-west Europa van het begin van de 20e eeuw. O.a. in België en Nederland zetten sommige politici zich reeds vóór de eerste wereldoorlog achter die idee. Na een windstilte in de contacten als gevolg van het wederzijdse wantrouwen na 1918 werden, terwijl alvast een economische unie tussen België en Luxemburg gesloten was (1921), die contacten weer veelvuldiger. Het is echter vooral de economische crisis van 1929 die — alhoewel dat niet evident was (Van Roon wijst er terecht op dat een crisisperiode de internationale samenwerking niet aanwakert) — de latere Benelux-landen dichter bij mekaar bracht.

Dat gebeurde tegen de achtergrond van de door de Volkenbond georganiseerde internationale economische conferenties om te pogen het groeiende protectionisme (meestal tevergeefs) een halt toe te roepen.

Het was in 1930, precies in het kader van een voorgestelde handelsovereenkomst die tenslotte door een aantal landen *niet* werd goedgekeurd, dat Noorwegen aan Zweden, Denemarken, Nederland en even later aan België en Luxemburg voorstelde om onderling toch een handelsconventie af te sluiten. Zij werd in december 1930 te Oslo ondertekend (vandaar "Oslotaten").

Dat het in het bijzonder de Bel-

gisch-Luxemburgse en de Nederlandse partners ernst was, blijkt volgens Van Roon uit de medio 1932 tussen die landen gesloten Conventie van Ouchy die een systematische reductie van de onderlinge invoerrechten in de drie landen (in afwachting van een Scandinavische toetreding) voorzag.

De auteur stelt overigens dat Ouchy een van de uitingen was van de zich langzaam heroriënterende Belgische buitenlandse politiek naar een grotere zelfstandigheid binnen West-Europa.

Van Roon impliceert dus dat België niet meer onvoorwaardelijk het Frans-Britse kamp koos. De steeds sterker wordende positie van Duitsland na 1933 en de "linkse" evolutie in Frankrijk was m.i. hierin echter meer doorslaggevend: dan pas ging de Belgische "onafhankelijkheidspolitiek" voorgoed van start. Wat er ook van zij, de Ouchy-politiek werd hier in de pers (en niet alleen de burgerlijke) en in politieke en economische middens vrij gunstig ontvangen. Op internationaal vlak was de reactie veel koeler: m.n. de V.S.A. en vooral Groot-Brittannië voelden zich blijkbaar in hun belangen geschaad.

Van Roon stelt zelfs dat dit de reden was waarom de Conventie van Ouchy uiteindelijk slechts in afgezwakte vorm in werking trad.

De steeds meer gespannen internationale toestand scheen de Oslo-

landen verder naar mekaar toe te drijven: in '37 sloten zij een nieuw handelsverdrag. M.n. onder Duitse druk bleef het dode letter. De latere Benelux-landen alleen brachten dan in '38 een "Permanente Economische Nederlandsch-Belgisch-Luxemburgsche Commissie" en ook een nieuwe handelsovereenkomst tot stand. Eind 1939 — het drôle de guerre bracht de internationale handel in gevaar (blokkades!) — begon men zelfs te praten over een heuse douane-unie.

Dit is in vogelvlucht Van Roons vrij conventionele verhaal over de evolutie van de economische samenwerking tussen de kleine landen.

Het vormt het raamwerk voor het tweede gedeelte van zijn boek dat het internationale "politieke vervolg" van een en ander behandelt, met name de betrekkingen tussen de Oslolanden en (nazi-)Duitsland.

De importbeperkingen die Duitsland reeds vóór 1933 uitvaardigde, hadden toen al weerstanden opgeroepen. De Scandinavische landen zagen ook nadien wel iets in "represailles", België en Nederland niet. Van Roon zegt het niet met zoveel woorden, maar dat kreeg natuurlijk na de machtsvername van de nazi's een speciale politieke betekenis.

De Duitsers zouden trouwens de handelsbetrekkingen met de afzonderlijke Oslostaten gaan gebruiken als hefboom voor de verwezenlijking van hun politieke doeleinden, aldus de auteur. Om de Oslostaten verdeeld te houden werden bilaterale (handels-)akkoorden afgesloten. Van Roon vermeldt hier geen cijfers, maar België en Duitsland b.v. sloten tussen 1933 en 1940 meer dan vijftig bilaterale verdragen, terwijl dat er van 1918 tot 1933 nog geen veertig waren.

Op die manier draaiden alle staten bij, dit echter mee door de groeiende angst voor het nieuwe regime in Berlijn. 1933 vormde dus toch een "relatieve cesuur" in de betrekkingen met Duitsland.

Van Roon wijst er m.i. terecht op dat de eigenlijke politieke uitloper van het Oslo-akkoord, het neutralisme was. Hij ziet dat geconcretiseerd in de vredespogingen die vanuit de Oslogroep in de politieke crisisperiode 1935-36 (Ethiopië!) werden ondernomen, en b.v. ook in de steeds "noordelijker" oriëntatie van België. Hij gaat echter niet in op de negatieve reactie in sommige Europese landen op de Volksfront-overwinning in Frankrijk, die wellicht dat "neutralisme" evenzeer in de hand werkte.

Het was overigens niet zo dat het neutralisme tegen de trend in ging: de appeasementpolitiek t.o.v. Duitsland kende na 1935 ook bij de grote landen succes. Maar volgens de auteur was de tijdelijke opleving van de internationale economische conjunctuur daarvan mee de oorzaak.

T.o.v. een Duitsland dat nog steviger in zijn schoenen kwam te staan, dachten de Oslolanden in 1937 aan een nauwere multilaterale economische samenwerking. Van Roon merkt hier droogjes op dat de bureu van het IIIe Rijk beter naar een politiek-militaire overeenkomst met de Angelsaksische landen hadden gestreefd om buiten de Duitse invloed te blijven. Maar in '38 bleek de Oslogroep een "nieuw realisme" t.a.v. het Reich voor te staan. In Berlijn was men er gelukkig mee; sommigen promoveerden er de Oslogroep al tot "Derde Europa" tussen de totalitaire staten en de democratieën.

De gebeurtenissen van 1938 en '39 (Anschluss, Tsjecho-Slowakije) deden de manoeuvreerruimte van de Oslogroep inkrimpen. Verder dan (sub)regionale economische samenwerking ging het niet meer. Men werd klem gezet tussen de Brits-Franse en de Duitse pressie. De neutraliteit werd a.h.w. geïnstitutionaliseerd: dat leverde België en Nederland Duitse lofbetuigingen op. Conclusie van Van Roon: de ver-

regaande korte termijn-aanpassingen in de handelspolitiek van Oslo t.o.v. Duitsland ondergroeven de mogelijkheden van een actievere zelfstandigheidspolitiek op middellange termijn.

Wanneer in september 1939 de oorlog werd verklaard, werd de actieradius van de Oslogroep verder ingeperkt. Het was het moment van de waarheid: nu zou zich inderdaad het feit wreken dat in de vorige jaren de onderlinge Oslohandel te weinig werd gestimuleerd door prioriteit te geven aan de handel met Duitsland. Het Reich ging druk uitoefenen op de Oslogroep om die handel voort te zetten, de geallieerden staken de overzeese (doorvoer-) handel van Oslo met strenge blokkadecontrole stokken in de wielen.

De Oslogroep viel de facto uit mekaar; gemeenschappelijk verweer kwam er niet alhoewel er volgens de auteur wel een tendens was om vooral Groot-Brittannië aansprakelijk te stellen voor de economische druk op de neutrale landen.

Een late zet om via de V.S.A. vredesopgingen te stimuleren, mislukte.

Daarmee is Van Roon aan het einde van zijn boek. Na een analyse van bijna vierhonderd bladzijden trekt hij zijn logische besluit: "Indien de Oslolanden hun saamhorigheidsgevoel, zoals dat in de jaren 1935—1937 had bestaan, hadden weten te continueren en met steun van de Verenigde Staten en Engeland hun samenwerking en zelfstandigheid weten

uit te breiden en uit te bouwen in plaats van zich steeds meer aan te passen aan de wensen en eisen van het Derde Rijk, dan zou dit Hitler misschien van een verovering hebben kunnen afhouden".

Dit is, geloof ik, een belangrijke conclusie. De auteur stelt hier dat een isolationistische neutraliteitspolitiek tot onmacht t.o.v. een grote imperialistische mogendheid voerde. Het is natuurlijk ook niet van enige politieke betekenis ontbloomd dat die neutraliteit — ook van België — precies t.a.v. een fascistische staat werd in acht genomen.

Op dat aspect gaat Van Roon spijtig genoeg niet in. Hoe kan in het kapitalisme democratie naast fascisme bestaan? Determineert de interdependentie op economisch vlak dergelijke coëxistentie? Is de politieke beslissing geen contacten te onderhouden met fascistische staten, gegeven dezelfde economische grondslagen, wel mogelijk (1)?

Dergelijke theoretische reflexie knoopt de auteur dus niet vast aan zijn betoog. Dat is spijtig, want aan een boek met zulke overvloed aan empirisch materiaal kon hij terzake wellicht een begin van hypothese schetsen.

Overigens heeft Van Roon — en dat is meer een vormelijke kritiek — te weinig oog gehad voor het structureren van zijn materiaal, voor de grote lijnen. Het bemoeilijkt het lezen van een werk dat het voor het overige zeker waard is.

Voetnoot

1. Wijzen wij er b.v. op dat de nazi-*"Brüsseler Zeitung"* van 13.8.1940 titelt: "Deutschland und Belgien als Handelspartner, Reger Wirtschaftsaustausch zwischen den beiden *hochindustrialisierten Nachbarstaaten*" (mijn onderlijning) en vervolgt: "Die lebhaften Wirtschaftsbeziehungen zwischen dem Grossdeutschen Reich und der belgisch-luxemburgischen Wirtschaftsunion mit dem Kongo, die in den letzten Jahren Beträge von vielen Milliarden Franken in Ein- und Ausfuhr erreichten, sind der sichtbare Ausdruck dafür, dass hochindustrialisierte Staaten sich sehr wohl ergänzen".

Dirk Martin

HENDRIK DE MAN

en "De psychologie van het socialisme". Een samenvatting voor de jaren tachtig.

In: *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme*

Dick Pels

Amsterdam, Arbeiderspers, 1984.

Na een summiere biografische schets van Hendrik de Man (verder: HDM) begint Dick Pels zijn controversieel artikel met een overzicht van de kritieken die het revisionistisch oeuvre van HDM vóór de tweede wereldoorlog te verwerken kreeg (teneur ervan: HDM keert het proletariaat de rug toe). Na de oorlog viel HDMs naam overigens nog nauwelijks in de marxisme-debatten, volgens Pels het gevolg van zijn oorlogsverleden. Inderdaad was Althusers structuralistische interpretatie van Marx b.v. veel meer gericht "tegen Fromm, Schaff, de jonge Lukács en de filosofen van de Joegoslavische Praxis-groep dan tegen HDM, (...) de eigenlijke vader van het 'ethisch' en 'humanistisch' socialisme" (p. 92-93).

Daarom lijkt Pels die lacune te willen opvullen met zijn artikel over de man die "de bijl legt aan de wortels van Marx' intellectuele systeem" (p. 94). Hij doet dat met een eigenzinnige herlezing van HDMs "*De psychologie van het socialisme*" uit 1927, die noodzakelijk is omdat er sinds 1945 hardnekkig zou gezwegen zijn over HDM.

Hier overdrijft Pels. Sinds een vijftiental jaar is dat stilzwijgen voor goed verbroken. Naast vele artikels zijn er de werken van Dodge, Van Peski en Vanhaegendoren en de monumentale reeks "*Hendrik de Man. Persoon en ideeën*" (door de auteur in zijn bibliografie trouwens zelf vermeld!).

Maar goed. Wat ziet de auteur aan als de kern van HDMs betoog? Deze is begonnen aan zijn herziening van het marxisme vanuit een revisionis-

me gestoeld op het niet uitkomen van Marx' "Profetieën" en de verschuiving in de motieven van het marxisme naargelang de socialistische partijen meer macht kregen. Het kernprobleem van de crisis van het marxisme, de onhoudbare tegenstelling tussen de revolutionaire theorie en de reformistische praktijk (dixit HDM en blijkbaar ook Pels), hangt samen met het ontbreken van "een deugdelijke motievenleer". Er is niet één socialisme, ontstaan door het ontwaken van het proletariaat tot het klassenbewustzijn, er is vooral een socialisme als "gevoelscomplex van ontwikkelde mensen", als "zedelijk gemeenschapsinstinct", d.w.z. als sociale utopie. Onder het mom van de wetenschap greep bij Marx de verdringing van die normatieve inslag plaats.

HDM (en Pels? - want men weet nooit erg goed wie er aan het woord is) vindt die Marx'se "verwetenschappelijking van de ethiek" onmogelijk en onnodig; het moeten wordt toch bepaald door de doeleinden, en niet door de oorzaken...

Voor HDM is het socialisme dus geloof en geweten. De ethische drijfveren, ziedaar de ontbrekende schakel.

Zo leest Pels "*De psychologie van het socialisme*". Terecht wijst hij op bepaalde overeenkomsten tussen de ideeën van HDM, het neo-Kantianisme van Max Weber en de sterk religieuze substituutfunctie van de socialistische beweging zoals Sorel die zag. In hun voetspoor, aldus Pels, begreep HDM de socialistische overtuiging als - en ik citeer volledig - "een gevoelscomplex, een

gelovige utopie, zowel bij de individuele denker als bij de massa. Het treedt op in een scheppend-actieve en in een ontvangend-passieve vorm. In beide gevallen is het een produkt van specifieke gevoelens van minderwaardigheid en van een wens die deze gevoelens wil compenseren (...) voegt zich naar een voorgestelde antithese tussen Goed en Kwaad. Het marxisme sublimeert echter deze gevoelens tot een schijnbaar objectief en gesloten stelsel, en leidt de socialistische imperatief af uit de ressentimenten van één bepaalde sociale klasse. Het is een ideologie, omdat het zijn eigen gevoelsbasis niet (er)kent. Daarom moet het socialisme worden gefundeerd in de ethiek" (p. 101-102).

Een prefascistische verheerlijking van gevoel, instinct en dadendrang is hier niet ver uit de buurt. HDM zag blijkbaar in dat dit verwijt hem zou gemaakt worden. Hij pareerde met het argument dat zijn potentiëring van de wetenschap juist een middel was tot kennis van het wezen ervan, en met de niet onjuiste stelling dat verstandelijk scepticisme "redelijker" is dan het rationalisme van de 19e eeuw.

Hoe dan ook bracht HDMs scepticisme hem tot zijn afscheid van de centrale "mythe" (dixit Pels) van het marxisme: het proletariaat.

Op dit punt aanbeland is het logisch dat de auteur enige aandacht besteed aan de praktische politieke gevolgen van dat afscheid. Het leidt o.a. tot de erkenning (d.i. niet de wenselijkheid) van drie kernfeiten: de verburgerlijking (van de proletarische cultuur), het reformisme (van de socialistische beweging) en het sociaal-patriottisme. En dat stelt het probleem van de intellectuele elite en het politieke leiderschap. Instemmend citeert Pels HDMs stelling terzake: in het politiek bedrijf "is (er) een functionele arbeidsdeling, die het initiatief legt bij de leider en

het vertrouwen bij de massa" (p. 109).

Volgens de auteur is dit heel iets anders dan de fascistische "dubbele waarheid" waarbij een cynische elite een goedgegelovige massa opzweept met willekeurige geloofssymbolen. M.i. een weinig valabel argument. Het is inderdaad zeer de vraag of de goedkope fascisme-theorie over de cynische, ja waanzinnige leider en de massa "die es nicht gewusst" heeft, wel opgaat.

Wat over het probleem van de "nieuwe klasse", die van de intellectuelen, geschreven wordt, is heel wat interessanter. De erkenning van het feit dat de intellectuelen een aparte sociale groep vormen, betekent "het failliet van de oude staatstheorie" (p. 110). De staat is een sociologische inrichting sui generis, en politiek een zaak van beroepspolitici. De intellectuelen kunnen dus via de staat het kapitalisme overwinnen en het winstprincipe vervangen door het behoefteprincipe.

Het "intellectuelen-socialisme" is dus onmisbaar naast de klassebeweging van het "exclusieve proletarische socialisme". Als volgens HDM alleen het arbeiderssocialisme een klassebeweging is, kan men zich overigens afvragen waarom Pels dit hoofdstuk met "de nieuwe klasse" betitelt.

Blijkbaar realiseerde de auteur zich deze ongerijmdheid, want hij gaat even later bij monde van HDM verder in op de "intellectuelen-klasse". Terwijl deze zichzelf in een eerste fase nog "Proletariaat" noemt, ontmaskert zij in een volgende fase die mythe en vestigt haar klasseclaims op een vorm van zelfwaardering die openlijk het intellectuele belang identificeert met het algemeen belang. In de logica van HDM is de klassenstrijd trouwens niet het wezen van het socialisme, juist omdat er een onderscheid zou zijn tussen socialistisch motief en (klassen)belang.

Op dit punt beland krijgen we eindelijk de eerste kritische kanttekeningen van auteur Dick Pels. Ook hij kan er moeilijk naast kijken dat het dienst-aan-het-algemeen-belang motief van de intellectueel natuurlijk teveel is losgedacht van het belangenmotief. De psychologie van het intellectuele en politieke leiderschap is inderdaad teveel een "Kopfgeburt" om het ideologie- en idealismeverwijt te kunnen ontlopen. Pels moet vaststellen dat HDMs krampachtige scheiding tussen belangen en ethiek, ook en vooral teruggekoppeld naar de eigen levensloop van de socialistische vormen, te weinig "reflexief" is.

Concluderend schrijft de auteur echter dat HDM hoe dan ook vooruitliep op Bahro, Gouldner en Gorz en dat de kern van zijn kritiek, nl. dat het marxisme" door een gebrek aan psychologische en sociologische zelfkennis wordt ingehaald door zijn eigen onbedoelde gevolgen" (p. 118), overeind blijft. Socioloog Pels geeft dan een aantal voorbeelden die echter de indruk wekken alsof hij ergens een vulgair marxistische samenvatting heeft gelezen en zijn instemming met HDMs kritiek dáárop baseert. Een twijfelachtige operatie. Verder is het pro-HDM argument dat deze door zijn collaboratie-"illusies" (sic) tijdens de nazi-bezetting het zijn tegenstanders bijzonder gemakkelijk maakte, al te goedkoop. Het is toch veelbetekend dat de intelligente HDM in 1940 inderdaád dacht dat het gebeurd was, een positief nieuwe orde-taal sprak en daarbij niet eens de verontschuldiging had dat hij het nazi-regime niet door en door kende.

Ook de verdienste van te willen ontkomen aan de "absolute polariteit van goed en kwaad, van socialisme en fascisme" (p.119) die de auteur aan HDM toekent, snijdt in dit geval geen hout. "Goed" en "kwaad" zijn natuurlijk relatief. Twee operationele politieke concep-

ten als socialisme en fascisme met "goed" en "kwaad" te verbinden, kan men voor rekening van de auteur laten. Maar negeren dat socialisme en fascisme inderdaad tegenpolen zijn, is onbegrijpelijk. Pels zegt trouwens niet eens wat hij met "fascisme" bedoelt. Zeker niet de definiëring zoals die m.i. tot nu toe het best gelukt is door Martin Kitchen.

Die stelt — en men vergeve mij de uitweiding — dat fascisme ten eerste een verschijnsel is dat zich voordoet in ontwikkelde industriestaten.

Ten tweede : fascistische bewegingen komen op gang door een ernstig sociaal-economische crisis die een aanzienlijk deel van de maatschappij bedreigt met statusverlies en zelfs economische ondergang, en die de maatschappij vervult met gevoelens van angst en onzekerheid.

Ten derde : fascisme is een reactie op een grote georganiseerde arbeidersklasse die via zijn politieke partijen, de communisten of sociaaldemocraten, belangrijke eisen heeft gesteld aan industrie en bourgeoisie.

Ten vierde : het fascisme recruteert zijn massale aanhang uit een gepolitiseerde, bedreigde en angstige kleine burgerij.

Ten vijfde : fascistische regimes worden getypeerd door een verband tussen de fascistische leiders en de traditionele elite van industrie, bankwezen, bureaucratie en leger.

Ten zesde : de maatschappelijke functie van het fascisme was het stabiliseren, versterken en, tot op zekere hoogte, hervormen van de kapitalistische eigendomsverhoudingen en het garanderen van de maatschappelijke en economische overheersing door de kapitalistische klasse, die zich bedreigd voelde, onderling verdeeld was ten aanzien van de beste methode om de crisis te overwinnen en bereid was een deel van de politieke macht te laten schieten om zijn bevoorrechte positie te handhaven.

Ten zevende : het fascisme is een

terreurbewind dat alle uiterlijke kenmerken van de parlementaire democratie laat varen.

Ten achtste : fascistische bewegingen gebruiken hun ideologie opzettelijk om de frustraties en angsten van hun massale aanhang te manipuleren en af te leiden van de objectieve oorzaak.

Ten negende : fascistische regimes voeren een agressieve en expansiepolitieke buitenlandse politiek.

Ten tiende : de kracht van elk van de bovengenoemde punten wordt bepaald door het niveau van kapitalistische ontwikkeling en de daaruit voortgekomen problemen die het fascisme moet oplossen.

Juist in heel dié context is de vaststelling van de auteur dat elke Marxherziener die bezig is met de problemen van rationalisme, natie — staat, proletariaat —, voorhoede "in de buurt zal komen van de fascistische ideologie" (p. 120) zinloos. Zijn verduidelijking dat zowel de fascistische ideologie als de sociaal-democratische grotendeels zouden voortkomen uit een herziening van Marx, is bijna een aberratie. Het fascisme zou op de koop toe zijn "revolutionaire impuls" behouden. Welnu, als het érgens tot een versterking van de bestaande sociaal-economische verhoudingen kwam, dan dáár.

En als de auteur schrijft dat er "een veel grotere verwantschap" bestaat tussen het sociaal-democratisch revisionisme, de reformistische sociologie en de ideologie van het fascisme dan men zich wenst te realiseren, dan is deze "verdrongen genealogie" nog minder reëel dan de filiatie van liberalisme naar fascisme die Marcuse legt. Pels lijkt hier wel helemaal op de golflengte van Zeev

Sternhell ("*Ni droite, ni gauche*") te zitten.

Dat er in de dertiger en veertiger jaren "goede" en "foute" socialisten waren, is ontegensprekelijk juist (cfr. Marcel Déat in Frankrijk). Maar de "fouten" die in collaboratiezinnig evolueerden, vormden een kleine minderheid die meer in macht dan in socialisme geïnteresseerd was. De keuze van HDM in 1940 heeft precies dáármee te maken, en niet met de veronderstelde "verdrongen genealogie" van sociaal-democratie naar fascisme.

De voortdurende conflicten tussen HDM en zijn partijgenoten en de verbouwereerdheid over zijn collaboratieparool in 1940 bevestigen dat. HDM doorzag misschien goed de psychologie van het socialisme, maar met zijn eigen psychologie was hij wellicht minder vertrouwd (vgl. ook met zijn voorliefde voor de autoritaire Leopold III).

Pels' artikel heeft zeker de verdienste het probleem terug open te gooien, maar uit het geval HDM afleiden hoe dicht het "Goede" wel bij het "Kwade" (lees dus: het socialisme bij het fascisme) staat, lijkt mij absurd.

Men kan het natuurlijk wel volmondig met Pels eens zijn daar waar hij besluit dat HDMs foute keuzen geen beletsel mogen zijn om zijn inderdaad nog actuele inzichten aan de nodige toetsing te onderwerpen. Maar daarmee schijnt hij ook weer de oude thesis van de scheiding tussen de denker en de politicus Hendrik de Man te accrediteren. Is dat geen ultieme paradox na een artikel waarin hij wil bewijzen hoe dicht het socialisme bij het fascisme staat ?

Dirk Martin

DE MENS AAN DE GRENS.

Jaap Kruithof
EPO, 1985, 220 blz.

Beschrijving

1. Dit boek bestaat uit twee delen: *Religiositeit* en *Godsdienst*. Elk deel is onderverdeeld in *Beschrijving* en *Problemen*. De stijl is die van een logisch opgebouwde en helder uiteengezette cursus: elke nieuwe term wordt gedefinieerd, elk onderwerp wordt van zoveel mogelijk kanten belicht. Ook in de benadering van het irrationele verliest de auteur geen moment zijn rationele benaderingswijze. Het valt dus moeilijk dit discours verkeerd te verstaan.

2. De ontstaansgeschiedenis van het boek (blz. 217–218) is revelerend; eerst zou het een werk worden over het Christendom; daarna zou op een klassiek humanistische, wetenschappelijke basis het godsdienstige als zodanig worden aangepakt; tenslotte werd gekozen voor een werk over de nieuwe religiositeit, waarvoor de klassieke godsdienstkritiek (Feuerbach-Marx-Nietzsche-Freud) slechts een noodzakelijke maar onvoldoende basis zou vormen.

3. Voor de niet-lezer is de term "religiositeit" uiteraard verwarrend, omdat die bijna automatisch met het godsdienstige wordt geassocieerd. Voor de auteur is deze nieuwe religiositeit echter "naturalistisch, dynamisch en progressief, rationalistisch en materialistisch" (blz. 115–116) en kan er dus geen sprake zijn van een eerste stap op de terugweg naar een Moederkerk. Het is integendeel een flinke stap voorbij het vrijzinnige humanisme, waar Jaap Kruithof tot nog toe mee vereenzelvigd werd.

4. Deze religiositeit is radicaal anti-anthropocentrisch: de mens is en blijft de meter (zingever) van alle

dingen, maar is niet langer de maat ervan, zoals het zowel in de joods-christelijke, de Griekse als de humanistische traditie het geval (gewees) is. De strijd tussen antropocentristen en "ecocentristen" doorkruist de traditionele grenzen tussen bijvoorbeeld gelovig en ongelovig, maar situeert het moderne (nog uit te werken) egocentrisme resoluut binnen het anti-kapitalistische kamp. Kruithof vindt dus wel potentiële bondgenoten bij radicale minderheden binnen de kerk(en), maar niet bij neo-liberale vrijzinnigen.

5. De auteur vat zijn boek samen in vier conclusies, die we hier kort weergeven:

a) in de moderne samenleving werd het religieuze ontkracht: het sacrale werd gereduceerd tot het goddelijke; dit goddelijke werd gesacraliseerd in de godsdiensten; de natuur werd ontheiligd; het menselijke werd vergoddelijkt;

b) er is geen reden om aan te nemen dat de bestaande godsdiensten het religieuze zullen kunnen revaloriseren (deel 2 van het boek);

c) in onze tijd is een vernieuwde religiositeit meer dan nodig. Kruithof verwerpt zowel de stelling dat de mens fundamenteel egocentrisch is als de bewering dat de mensen niet in staat zouden zijn iets buiten zichzelf (de niet-menselijke wereld, het ecosysteem) als intrinsiek waardevol te erkennen en dat ze het buiten-menselijke daarom slechts instrumentalistisch kunnen behandelen. Hij verwerpt hier zowel het *holisme* (alles is heilig, er is geen onderscheid tussen het heilige en het profane) als het *atomisme* (alleen bepaalde delen van de totaliteit – natuurkrachten, een god, bepaalde

groepen van mensen — zijn sacraal). Voor Kruithof is het heilige "de in de totaliteit aanwezige factoren/onderdelen die een wezenlijke rol spelen voor het behoud en de kwalitatieve ontwikkeling van dat geheel". Concreet betekent dit dat we ons moeten inzetten voor de totaliteit én voor de mens die daarin een centrale rol speelt.

d) de vernieuwde religiositeit moet worden verenigd met een socialistische maatschappijvisie. Hij verwerpt een terugkeer naar een prekapitalistisch bestel als noch haalbaar noch wenselijk. De democratisering die het klassieke socialisme tussen de mensen nastreeft moet worden doorgevoerd én uitgebreid tot de verhouding tussen het menselijke en het extra-menselijke.

6. Uit het voorafgaande blijkt dat dit boek vooralsnog door geen enkele van de bestaande filosofische kampen kan worden geclaimd. Het stelt pijnlijke, fundamenteel kritische vragen aan alle in het Westen bestaande levensbeschouwingen: de christenen, de joden, de humanisten, de vooruitgangsgelovigen, de sociaal-democraten en de ecologisten. Pijnlijke vragen kunnen eventueel opzijgeleid worden, fundamentele kritieken niet. Men zal waarschijnlijk een aantal onnauwkeurigheden en onduidelijke passages — waarover zo dadelijk — gebruiken om de kop in het zand te steken en dit boek met de mantel der vergetelheid te bedekken. Maar een struisvogel met de kop in het zand staat met zijn kwetsbare kont overduidelijk in het vizier.

Problemen

1. Dit boek is, in zijn hoofdstellingen, duidelijk en provocerend genoeg om elk fundamenteel misverstand uit te schakelen. Juist daarom stoort ik me aan een aantal secundaire punten die de noodzakelijke discussie zouden kunnen vertroebelen

en die daarom in een volgende uitgave zouden moeten vermeden worden.

2. De te korte passage over het jodendom (blz. 175—177) bevat een paar uitspraken over de analogie met racisme en apartheid die in de huidige omstandigheden slechts in een vollediger betoog thuishoren. Zoals ze er nu lapidair geformuleerd staan kunnen ze aanleiding geven tot een onfris, emotioneel geladen debat over antisemitisme en onverdraagzaamheid. Een zo complexe materie kan niet op twee bladzijden worden afgedaan.

3. Nog een paar voorbeelden:

a) op blz. 126 wordt beweerd dat "een katholiek de mis niet thuis bij het fornuis kan celebreren." De strekking van deze bewering is correct, maar feitelijk onjuist: volgens het kerkelijk recht is er geen enkel bezwaar tegen het opdragen van een mis in bijvoorbeeld de kamer van een zieke of stervende gelovige.

b) Op blz. 128 wordt nogal oppervlakkig over de training van de jezuiteten als leden van een elitekorps gesproken. Ook dat is niet onjuist, maar uit eigen ervaring weet ik, dat er veel meer nadruk gelegd wordt op de ontwikkeling van de eigen kritische persoonlijkheid dan de tekst suggereert. Op een andere plaats spreekt Kruithof zijn waardering uit voor de bevrijdingstheologie die zonder deze kritische vorming van onder meer de jezuiteten niet mogelijk zou geweest zijn.

c) Ook de kritiek op de Roomse overheid (blz. 141) is terecht, maar slaat eerder op de huidige ontwikkelingen onder Paus Johannes Paulus II dan op de reacties van de Roomse overheid als zodanig. Tenslotte waren de houding van Paus Johannes XXIII en het Tweede Vaticaans Concilie ook uitingen van de Roomse overheid.

4. Deze punten (sub 2 en 3) zijn duidelijk secundair, maar kunnen de discussie beïnvloeden en zouden

daarom geprecizeerd moeten worden. Iets fundamenteeler ligt bijvoorbeeld het cruciale onderscheid tussen holisme, atomisme en Kruihof's eigen positie. Hij gaat daar in twee passages (blz. 113-114 en 210-213) op in, en toch vraagt deze stellingname om verduidelijking: als het niet gaat om het onderscheid tussen "een onderdeel van de totaliteit tegenover het geheel" (atomisme) maar om "onderdelen die een wezenlijke rol spelen voor het behoud van het geheel", om welke onderdelen gaat het dan? En daar het boek (gelukkig) niet geschreven is voor vakfilosofen, vermoed ik dat ik niet de enige lezer zal zijn die hier wat meer uitleg nodig heeft.

5. In de discussie over het antropocentrisme, het semi-antropocentrisme, het biocentrisme en (tenslotte) het egocentrisme wordt onder het criterium "algemeenheid" (blz. 90-111) regelmatig verwezen naar marginale gevallen als bijvoorbeeld mentaal gehandicapten, comapatenten enz. Kan men deze marginalen niet eerder als uitzonderingen beschouwen die de regel (zouden kunnen) bevestigen? Met andere woorden: staat of valt het argument voor één van die vier opties met de verwijzing naar deze gevallen, of kunnen die logisch binnen de argumentatie worden opgenomen?

6. Deze opmerkingen, die van

kleine vitterijen tot een paar verduidelijkingsvragen gaan, zijn in feite geperverteerde uitingen van mijn waardering voor een van de moedigste boeken die de laatste jaren in Vlaanderen verschenen zijn. Het is een boek dat niet alleen de persoonlijke zwerftocht van Jaap Kruihof schetst (van protestant naar vrijzinnig humanist naar ecologisch socialist), maar dat ook metterdaad de verzuiling doorbreekt, waaraan deze maatschappij intellectueel en moreel doodgaat. Kruihof pleit niet voor bekeringen of tactische bondgenootschappen, maar voor een fundamentele herbezinning op ons gehele verleden en de daaruit gegroeide en helaas versteende ideologische houdingen. Uit deze herbezinning, samen met een acuut besef van de reëel dreigende toekomst, ontstaat de behoefte aan een nieuwe zingeving van individu, maatschappij én leefmilieu, drie polen die noodzakelijk met elkaar verbonden moeten worden, willen we de waanzin van de huidige crisis niet alleen overleven, maar zinvol omstructureren. De *mens aan de grens* "vaut la lecture" (zie Guide Michelin), ook al vraagt dit een beetje inspanning en, vooral, een flink stuk zelfkritiek, want er is waarschijnlijk niemand die zich door dit boek niet in het kruis (of de fakkel) geraakt zal voelen.

Ludo Abicht
november 1985.

IN NAAM VAN DE ISLAM

Godsdienst als politiek argument bij Mohammed en Khomeiny
Lucas Catherine
Epo, Berchem, 1985, 168 p.

De revival van het fundamentalisme binnen de Islam heeft terug belangstelling opgewekt voor deze godsdienst, mede omdat heel wat praktijken, zoals het herinvoeren van de sharia in Iran en vele Noordafrikaanse landen of het toepassen van cliterodectomie met verwijzingen naar die Islam schenen te kunnen geïnterpreteerd worden, liefst met nog een zgn. "anti-imperialistisch" sausje erbovenop. Lucas Catherine probeert, vanuit een duidelijk sympathiek begrip voor de cultuur van de Islamlanden — hij vertoef momenteel in de Arabische wereld — het historisch kader te schetsen waarin de Islam ontstond en groeide om vervolgens de betekenis van het hedendaagse fundamentalisme te situeren. Er blijken vele vormen van Islam en van fundamentalisme te zijn en net zoals dat met alle godsdiensten het geval is blijken die vormen in de eerste plaats bepaald door economische en politieke belangen. De Koran wordt wel geïnterpreteerd wanneer één en ander moeilijk in praktijk te brengen valt.

Het boek van Catherine is een eerlijke poging om in een zeer kort bestek de Islam-cultuur en haar ontwikkeling te schetsen. In een eerste deel verhaalt de auteur de wederaren van Mohammed bij diens stichting van een theocratische staat in Arabië. Een verhaal van "goddelijke" openbaring, gecombineerd met veel strategisch oorlogsgeweld, dat voor het oude testament beslist niet moet onderdoen. Bekering en heerschappij gingen hand in hand en Mohammeds goddelijke profetieën — geïnspireerd door christelijke, joodse en arabische invloeden — liepen parallel met de ambities van de profeet als absoluut heerser te

worden erkend. In een tweede deel schetst de auteur de expansie van de Islam in de uitbouw van een wereldrijk, de cannonisering van de godsdienst, de consolidatie van een juridische en filosofische doctrine.

De auteur benadrukt de belangrijke rol van de Islamcultuur in de Middeleeuwen, en dit niet alleen in de Arabische wereld. Denkers als Ibn Khaldun, Ibn Bajjah en Ibn Rushd — bij ons beter bekend als Averroës — hebben grote invloed uitgeoefend en overigens is een flink deel van de Griekse "roots" van de Westeuropese cultuur langsheen de Arabische cultuur tot ons gekomen. Het derde hoofdstuk gaat in op de verschillende functies van de Islamitische godsdienst in de samenleving; op economisch vlak, de intermenselijke betrekkingen, het dagelijkse leven. Hier wordt erg veel informatie bijeengebracht, maar soms is die net iets te kort om de werkelijke draagwijdte en betekenis van de rituelen en gebruiken te doorgronden. Het blijft bij een opsomming/vertaling. De volgende hoofdstukken bieden een historisch kader waarbinnen de opkomst van het fundamentalisme wordt verklaard. De botsing met Europa en het westerse imperialisme staan hierbij centraal, maar het is interessant dat de auteur zowel een fundamentalistische als een modernistische reactie onderscheidt. Die laatste heeft steeds de Palestijnse bevrijdingsorganisatie geïnspireerd, en Catherine gaat dan ook nader in op de rol die deze organisatie heeft gespeeld in het verspreiden van een modern, progressief antwoord op het westers kolonialisme. In dit licht wordt de reactionaire betekenis van het fundamentalisme van de mollahs en imams à la Khomeiny des te

duidelijker, evenals de opportunistische wijze waarop ze de zgn. "fundamenten" van de Koran herinterpreteren. De auteur illustreert dit m.n. door nader in te gaan op de methodes aan de hand waarvan de fundamentalisten het Islamitische verbod op woeker en bankinteressen (riba) door allerhande legale trucs weten te omzeilen. Evenmin blijken islamitische banken schuw van belastingparadijzen.

De auteur spaart zijn kritiek op dit fundamentalisme, dat er de oorzaak van is dat de industrie stagneert en de landbouw snel achteruitgaat niet. Mocht Iran niet kunnen beschikken over dure – westerse – oliedollars dan was het débâcle van Khomeiny en zijn anti-intellectualistische retoriek (handig om lastige universiteiten het zwijgen op te leggen) reeds heel wat sneller aan de oppervlakte gekomen. In een concluderend hoofdstuk levert de auteur dan ook kritiek op het religieuze

denken dat geen oplossing kan bieden voor de problemen waarmee landen die lang onder het juk van het westen hebben geleefd, worden geconfronteerd. Integendeel kan dit enkel leiden tot het monddood maken van een bevolking en het verkopen van haar belangen door een kaste van niets ontziende theocraten, die er niet voor terugdeinzen duizenden moorden "in naam van de islam" te justifieren en te verordenen. Terecht heeft Catherine heel wat meer vertrouwen in het modernistische denken, zoals dat door de Palestijnen werd ontwikkeld, ook al ziet de zaak van de PLO er vandaag zwarter uit dan ooit.

"In Naam van de Islam" is aanbevolen lectuur. Het weet op een gering aantal bladzijden de contouren te schetsen van een cultuur én van een problematiek die al te makkelijk tot karrikaturalisering of misverstand leidt.

Koen Raes

TOWARDS 2000

R. Williams

Harmondsworth, Penguin Books. (1983) 1985, 273 blz.

In tegenstelling tot wat de titel suggereert is de bekende Engelse marxist met zijn laatste werk niet de futurologische toer opgegaan. Reeds in de eerste bladzijden verdedigt hij dat bij het toekomstgericht denken politieke programma's een even grote plaats dienen in te nemen als extrapolerende prognoses. Een politiek programma moet daarbij meer betekenen dan een commerciële folder in het kader van de politieke marketing, zonder verdere relevantie voor de praktijk – na de verkiezingen keert men immers toch terug tot de harde realiteit van het crisismanagement. Voor Williams is een politiek programma een soort "heu-

ristische utopie", waarbij men uitgaat van een analyse van de huidige ontwikkelingen, de tijdsschaal van de gebruikelijke politieke manifesten uitbreidt en aantoonst dat mensen op een radicaal andere wijze hun leven kunnen inrichten.

Zoals alle politieke programma's beslaat dat van Williams een ruim spectrum van thema's. Voor wie vertrouwd is met de maatschappijkritische literatuur zullen veel zaken vertrouwd in de oren klinken. Dat neemt niet weg dat de schrijver door zijn ondogmatische en immer kritische aanpak in elk hoofdstuk de lezer(es) weet te verrassen met spitse observaties en verfrissende in-

zichten.

Daar waar hij in zijn in 1961 verschenen *The Long Revolution*, waarvan een heel stuk hernomen en vervolgens opnieuw geëvalueerd wordt, kritische kanttekeningen plaatste bij de steeds meer stagnerende naoorlogse "democratische revolutie", heeft hij het nu vooral over het tekortschieten van de klassieke socialistische beweging tegenover het agressief liberaal project — in zijn terminologie "Plan X". De kapitalistische logica lijkt tegenwoordig veel meer het algemeen maatschappelijk belang te belichamen dan de socialistische idealen die nog slechts een beperkt deelbelang lijken te vertegenwoordigen. Elitair cultuurpessimisme en technologisch determinisme kenmerken zowel de conservatieve als de radicale intelligentsia. Het is dan ook niet te verwonderen dat de enige vernieuwende sociale bewegingen van de laatste dertig jaar niet uit de rangen van de traditionele arbeidersbeweging zijn voortgekomen — zelfs al dreigt ook bij deze bewegingen steeds weer de herformulering binnen de kapitalistische logica van een radicaal alternatief tot een georganiseerd deelbelang.

Raymond Williams maakt zich vele thema's van de nieuwe sociale bewegingen eigen — vooral van ecologie en feminisme — maar is zeker geen onverdeelde radicaal: zo verdeelt hij een multilaterale ontwapeningsaanpak, de Europese integratie en is hij tegen de scheiding van arbeid

en inkomen. Het meest interessant vind ik Williams' behandeling van problemen op het vlak van cultuur en technologie en op dat van politiek en democratisering. Voor wat het eerste betreft toont hij aan dat technologische vernieuwingen uit zichzelf niet tot vervlakkende technocratie hoeven te leiden, maar juist kunnen ingeschakeld worden in een nieuw cultureel en politiek democratiseringsproject.

Verder blijft de nadruk die Williams steeds legt op het instandhouden van leefbare "communities". Toch is hij geen ouwbollige lokalist. Hij verwijt de socialistische beweging juist dat ze met de verhouding tussen lokalisme, regionalisme, nationalisme en internationalisme nooit goed overweg heeft gekund, waardoor deze tot holle slogans werden. Op dat vlak pleit hij voor een "variabel socialisme": waar problemen plaatselijk geworteld zijn is lokalisme een gerechtvaardigde houding, waar problemen zich internationaal situeren — denk aan de economische crisis — is een nationale reflex reactionair.

Williams' alternatief is geen klare blauwdruk, maar wel een verzameling van fundamentele overdenkingen die ingaan tegen de modes ter rechter- en ter linkerzijde. Voor wie daarin belang stelt, vormt het boek een interessante confrontatie. Jammer is dat de titel ervan een andere pretentie suggereert en daarom veel mensen zal teleurstellen.

Dany Jacobs
Nijmegen, 3 dec. 1985